О.І. Черепніна, канд. екон. наук, доц.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ

В статті розкрите вирішальне значення інститутів у сучасній ринковій трансформації. Основна увага приділена дослідженню реформування відносин власності .

In this article the decisive importance of institutions in modern market transformation are considered. Principal attention is given to research of the ownership.

Процес формування конкурентного середовища в Україні, що розгорнувся з 90-х років минулого століття, тісно пов'язаний з становленням ринкових інститутів. Вони мають ключове значення, враховуючи особливості сучасного перехідного періоду та національну специфіку, адаптацію національної економіки до світового досвіду.

Актуальність дослідження інституціональних чинників формування конкурентного середовища в Україні обумовлена насамперед такими обставинами. По-перше, без становлення відповідних ринкових інститутів неможливо успішно вирішити завдання макроекономічної стабілізації, структурної перебудови національної економіки, соціального захисту населення, піднесення рівня та якості його життя та ін. По-друге, більшість економічних проблем системної трансформації, її досягнення і невдачі безпосередньо пов'язані з дією інституціональних чинників. Тому вчені намагаються пояснити процеси і результати ринкових перетворень з позицій інституціональної економічної теорії. Як зауважує О.А. Андрюшкевич, «інколи створюється враження про те, що інституціоналізм може слугувати теоретичною основою для постсоціалістичної трансформації. Цілком продуктивним є прагнення використати досягнення інституціоналізму в аналізі транзитивних змін» [1, 23]. По-третє, з допомогою традиційного та нового інституціоналізму намагаються розкрити вирішальне значення інститутів в системній трансформації. Стверджується, що в цей період необхідні нові чи проміжні інститути, які або запозичуються зовні, або, що бажаніше, поступово вирощуються в межах економіки, що змінюється. По-четверте, аналіз проблем становлення конкурентного середовища з позицій інституціоналізму пов'язаний з переглядом багатьох традиційних теоретичних положень. Зокрема, потребує нового, інституціонального осмислення економічна еволюція під кутом зору переструктурування існуючих і утворення нових зв'язків між складниками соціально-економічної системи. По-п'яте, інституціональні чинники формування конкурентного середовища в Україні сприятимуть виходу із сучасної фінансово-економічної кризи.

Безпосереднім чинником економічної еволюції виступають інститути з їх специфічною інтеграцією, спроможністю активно діяти на всіх рівнях економіки (мікро-, мезо-, макро-, глобальному). При цьому механізм еволюції економічних систем визначається структурною, рівнем розвитку, характером інститутів, їх взаємодією тощо [3 , 13].

З часом стало очевидно, що успіхи системної трансформації більшою мірою залежать від формування інститутів ринку, ніж від напрямів економічної політики чи швидкості проведення реформ.

Становлення ключових ринкових інститутів здійснюється на такій основі: зміна структури і відносин власності, формування ринку капіталів, включаючи створення фондових бірж, вдосконалення кредитної і банківської системи, створення умов для розвитку конкуренції. Проте й нині дискусійним залишається питання, наскільки послідовними, своєчасними і всеохоплюючими виявились заходи ринкового реформування. Так, зміна форм власності шляхом проведення швидкої приватизації державної власності призвела до певних негативних результатів. Приватизація нерідко випереджувала створення відповідного правового поля, а її результати використовувались в інтересах окремих соціальних груп. Необхідні інститути створювалися із запізненням, а законодавство було змушене не стільки прописувати межі інститутів власності, скільки вводити коректувальні норми і пристосовуватись до поточної ситуації.

Під інститутами багато сучасних дослідників розуміє формальні та неформальні правила поведінки, що приймають організаційні форми і/або мають морально-етичний зміст. На думку лауреата Нобелівської премії з економіки Д. Норта, інститути – це правила, обмеження, що їх люди накладають на себе. Такий підхід доповнює теорію вибору в неокласичній економічній науці. Побудова теорії інституцій на ґрунті індивідуального вибору – це крок до примирення між економічною наукою та іншими суспільними науками [2, 14].

Д. Норт вважає науково-дослідницький підхід з використанням теорії вибору слушним тому, що логічно послідовна, придатна для перевірки сукупність гіпотез має будуватися на теорії людської поведінки. Сила мікроекономічної теорії полягає у її побудові на припущеннях щодо індивідуальної поведінки людей. Проте неоінституціоналісти застосовують історичний, еволюційний підхід до людини та її поведінки в економіці. «Інституції – творіння людей, - підкреслює Д. Норт. – Їх розвивають і змінюють також люди, отже, наша теорія має розпочинатися від індивіда. Водночас обмеження, котрі накладаються інституціями на індивідуальні варіанти вибору, всюдисущі» [2, 14]. Іншими словами, ці обмеження виникають і впливають на того, хто змінює інститути, тобто змінюють самого індивіда. На думку Д. Норта та інших представників неоінституціоналізму, такий підхід має велике теоретико-методологічне значення. «Поєднання індивідуального вибору з обмеженнями, які інституції накладають на сукупність варіантів вибору, - це значний крок до синтезу досліджень у суспільних науках» [2, 14].

Неоінституціоналісти роблять критичні закиди на адресу неокласичної економічної теорії також за її применшення (недооцінку) чинників «колективного» і «соціального» у розвитку людини і перебільшення впливу «теперішнього» з применшенням впливу «минулого».

Представники неоінституціоналізм виходять з того, що стабільність інституцій у жодному разі не суперечить фактам їх змін. Як зазначає Д. Норт, усі інституції – від звичаїв, кодексів і норм поведінки до статутного і загального права та контрактів між індивідами – поступово змінюються, а тому безперервно змінюють доступні людині варіанти вибору. У сучасному світі швидкість інституційної зміни цілком очевидна. Сутність неоінституціонального розуміння інституційних змін така. Це складний процес, наростання змін може бути наслідком зміни правил, неофіційних обмежень, характеру та

ефективності дотримання правил. Процес змін інституцій поступовий, а не раптовий; ця обставина пояснюється прив'язаністю неофіційних обмежень до суспільства. На відміну від офіційних правил, які можуть змінюватися раптово («за одну ніч унаслідок політичних або юридичних рішень»), неофіційні обмеження, пов'язані зі звичаями, традиціями та кодексами поведінки, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої політики. Ці культурні обмеження не лише пов'язують минуле із сучасним і майбутнім, але й дають нам ключ до пояснення шляху історичної зміни [2, 15].

Застосуємо інституціональний підхід до аналізу одного з вирішальних чинників формування конкурентного середовища в країні – відносин власності. Основними елементами (або „пучками прав", за визначенням Р. Коуза, А. Алчіана та ін.) прав власності є:

1) право володіння (або виняткового фізичного контролю за матеріальними і нематеріальними благами);

2) право використання (право використання корисних властивостей матеріальних і нематеріальних благ для себе);

3) право управління (право вирішувати, хто забезпечить ефективне використання таких благ і механізм такого використання);

4) право на дохід (право на користування результатами від використання матеріальних і нематеріальних благ);

5) право на відчуження, споживання, зміну або знищення таких благ, що має назву „право принципала";

6) право на безпеку (право на захист від експропріації і можливої шкоди збитків від зовнішнього середовища);

7) право на передачу благ у спадок;

8) право на безтерміновість володіння благом;

9) заборона використовувати блага у такий спосіб, який причиняє збитки довкіллю;

10) право на відповідальність у формі стягнення (можливість вилучення блага для сплати боргу);

11) право на існування інститутів і процедур за допомогою яких можна відновити порушені повно важності, що має назву „право на залишковий характер.

Право власності розуміється як санкціоновані суспільством (законами держави, традиціями, звичаями, розпорядженнями адміністрації і т.п.) поведінкові відносини між людьми, які виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання. Тому права власності інколи ще називають „правилами гри".

Відносини власності в економічній теорії прав власності виводяться із обмеженості (рідкісності) ресурсів, без якої беззмістовно говорити про власність. Тому відносини власності – *це система виключень із доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів.* Відсутність виключення з доступу до ресурсів означає їх нічийність; вони нікому не належать або, що одне і те ж , належать усім, хто має вільний доступ до них. Згідно цієї теорії такі ресурси не є об'єктом власності.

Виключення інших суб'єктів із вільного доступу до ресурсів означає специфікувати права власності на них. Термін „специфікувати" дослівно означає перерахування дрібниць, на які необхідно звернути увагу. Зміст і мета специфікування – створити сприятливі умови для придбання прав власності тими, хто цінить їх вище, хто

спроможний вилучити із них більше користі. Реалізація таких умов передбачає купівлю і продаж прав власності на певні дії щодо можливості отримання найбільшої корисності з благ суб'єктами, які найвище цінують можливості виробництва або відпочинку, що надаються цими правами. У різних національних економіках такі умови складаються неоднаково. Інституціональне середовище України нині ще не має специфічних характеристик, які можуть сприяти формуванню основ економіки, наприклад, фінансово-промислових груп та можливостей подальшої трансформації їх у транснаціональні фінансово-промислові групи. (Див. табл. 1.)

Таблиця 1. Зв'язок між специфічними правами володіння та специфічними характеристиками інституціонального середовища України

Переваги за специфічними правами володіння	Особливості, які підтримуються країною
Розмір фірми	- Невеликі, стандартизовані ринки - Значна концентрація виробництва - Відсутність законодавства про злиття і фрагментарне про концентрацію, а також відсутність системного сучасного законодавства про корпоративне управління
Спеціальні управлінські знання	- Первинне формування банку спеціальних управлінських знань - Перевага надається „сімейним " зв'язкам
Переваги базових технологій	- Декларативна підтримка інновацій Урядом - Зруйновані зв'язки між науковою і технічною працею - Виробництво третього і четвертого технологічного укладу
І/або висококваліфікована праця, дрібносерійні інтенсивні технології	- Великі об'єднання праці (включаючи технічну працю) - Розмивання людського капіталу - Слаборозвинуті консалтингові послуги
Диференційоване виробництво	- Стагнаційні національні ринки
Ринкові економіки	- Низькодохідний нееластичний попит - Прихований дефіцит - Низький рівень монетизації - Слаборозвинуті маркетингові рекламні системи - Суспільство, орієнтоване на споживача
Доступ до (вітчизняних) ринків	- Національний ринок незначних розмірів - Значні обмеження на імпорт - Протекціонізм
Ліквідність капіталу і спеціальні фінансові знання	- Слаборозвинуті, ненадійні ринки капіталів - Відсутність безризикових фінансових активів, відповідно до яких формуються ціни інших фінансових інструментів - Інститут неплатежу - Нестача відповідних професійних консультацій

Джерело: Волошенюк В.В. , Литвиненко Н.І. Сучасна організація ФПГ в Україні та перспективи її розвитку // Наук. праці Донецького нац. техн. ун-ту. Серія: економіка. – Вип. 31-3 (117). – Донецьк, ДОННТУ, 2007. – С. 36.

У сучасній літературі прийнято розмежовувати такі три категорії прав власності.

1) *Права на використання активу* (права користуватися), що визначають, які варіанти потенційного використання активу індивіда є законними (сюди може входити і право фізично трансформувати або навіть знищувати актив). Обмеження прав, які звужують множинність допустимих варіантів використання активу, знижують його економічну цінність. Це особливо політика, якщо виключені ті види використання, які володіють високою цінністю.

2) *Право на отримання доходу від використання активу і укладення з іншими індивідами контрактів про умови отримання доходу.*

3) Не обмежене часом право передавати права власності на актив іншій стороні, тобто *право відчужувати або продавати актив*.

Основним інститутом забезпечення виняткових прав власності виступають індивідуальні власники і держава. Для виникнення і здійснення таких прав необхідне виключення інших осіб із числа користувачів обмежених ресурсів. Вибір, вимір і описання активів, які вимагають виняткового права власності, а також і забезпечення самого цього права пов'язані із витратами. Величина витрат забезпечення цих прав впливає на цінність виняткових прав власності (за інших рівних умов), тобто витрат виключення інших осіб, які в кінцевому рахунку ґрунтуються на примусі. Державне забезпечення прав підвищує цінність активів, що знаходяться у приватній власності і утворюють один із наріжних каменів ринкового обміну. У тих сферах, де держава не сприяє виконанню контрактів або навіть прямо забороняє володіння і обмін (наприклад, продаж-купівля наркотиків), високі трансакційні витрати звичайно обмежують або навіть запобігають обміну.

В умовах розвинутого ринку пряма заборона з боку держави на деякі форми обміну може призвести як до зниження, так і до підвищення цін. Їх рух залежатиме від того, як ця заборона впливає на попит, настільки ефективний примус до її дотримання, наскільки законослухняні постачальники і т. п. Проте з точки зору економічної теорії обсяг торгівлі скоротиться.

У розвиненому ринковому суспільстві з усталеними нормами демократії, де громадяни дотримуються соціальних норм, структура яких співпадає з тією структурою прав, яку намагається підтримувати держава, витрати забезпечення прав власності зменшуються. Деградація соціальних норм може мати значні негативні економічні наслідки. Наприклад, відомо, що власники торгівельних кіосків у районах з високим рівнем злочинності закривають їх, коли витрати забезпечення прав власності зводить чисту цінність цієї власності до нуля.

Взагалі високі трансакційні витрати можуть обмежувати забезпечення виняткових прав власності навіть з боку могутньої держави. *При відсутності адекватних соціальних норм індивіди можуть встановлювати схеми прав власності, які конкурують з державними*. Особливо це спостерігається у таких видах діяльності, де забезпечення дотримання правил, встановлених державою, обходиться порівняно дорого. Прикладом може служити утворення мафіозних структур у пострадянських країнах перехідного періоду. Оцінюючи становище у цих країнах, відомий французький учений Р. Буайє відмічав, що мафія зуміла витіснити ринок як механізм економічної координації, підприємці шумпетерівського типу були задушені стратегією спекулянтів, рантьє стали

домінувати над промисловцями, захоплення багатства, а зовсім не його створення стало прямим наслідком руйнування попередніх юридичного і інституціонального режимів.

Література:

1. Андрюшкевич О.А. Формирование рыночных институтов в переходных экономиках // Экономическая наука современной России. – 2008. - № 3 (42).
2. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Пер. з англ. – К.: Основи, 2000.
3. Санкова Л.В. Институциональный фон трансформации экономики Росии и проблемы его исследования // Институционализация воспроизводство раб очей силы. Межвуз. научн. сб. – Саратов, СГТУ, 2001.